

Ольга СЕДАКОВА

СЛОВО АВЕРИНЦЕВА

Ми провели в останню путь нашого видатного сучасника та співвітчизника: людину, яка являла собою таке рідкісне явище, що вже сам факт його побутування у світі здавався мало не чудом, котре суперечить звичайному порядку речей. Поверховий погляд може вбачати у постаті Сергія Сергійовича Аверинцева анахронізм (у наш час такого не буває!), і, так би мовити, атопізм (у нашій країні таких бути не може!). Насмілюся стверджувати: те, що протирічить такого роду "порядку речей", інакше кажучи, звичкам ледачого розуму, якраз і наділене справжнім існуванням; тільки таке явище може бути історичною подією. Я думаю, і абсолютно певна, що саме у постаті Сергія Аверинцева - як, вірогідно, ні в кому іншому - знайшли свій справжній вираз і час, і вітчизняна традиція. Я маю на увазі саме смисловий потенціал доби та традиції, а до того ж залучені сть до цієї доби та традиції. Так склалася історія, (або, кажучи словами з віршів Аверинцева "так все сошлось"), що ні "поет", ні "філософ", ні автор "великої прози" (що є звичнішим для Росії), а людина по суті невизначеного жанру словесної творчості виразила те, чого найбільше потребувала епоха, що більш за все надавало їй надії та свободи. Початок цієї "доби Аверинцева" - кінець 60-х, її апогей 70-80-і роки. У самій жанровій невизначеності (філософія культури? традиційна філологія? загальна герменевтика? Прикладне богослов'я, або, зрештою, поезія у її новій, понятійній та дискурсивній формі?) я вбачаю його радикальну актуальність - не лише у російській але й у європейській ситуації. Розмови про те, "всім", чи "не всім" чутно й потрібно це слово, залишимо для "нашої святої молоді"¹

Італійський друг Аверинцева, котрий супроводжував його в останній римській подорожі, Вітторіо Страда, написав про нього так: "Його служіння було плодом російської культури, що подекуди, острівцями збереглася попри всі негаразди радянської епохи, і саме в ньому, котрий народився 1937 року, ця епоха пережила своє відродження й оновлення" ("Аверинцев, душа філології" - Corriere

della sera, 24-02-2004). Зупинимось на двох тезах - про збереження острівців культури за радянських часів і про її оновлення.

Насправді, те, що ця традиція збереглася всупереч усьому, аж до повоєнного часу можна без перебільшень назвати чудом. Аверинцев виріс у сім'ї і в колі нерадянських людей, тих, кого називали "колишніми", "старорежимними", або ж міцніше і простіше - ворогами народу, серед дореволюційних видань та, через обставини, (хворобливості, яка не дозволяла ходити до школи аж до 5 класу), він "неприродно мало для радянської людини знав про все радянське" (С.С. Аверинцев. София- Логос. Словарь. Киев. Духи литера, 2000, с. 418). Але що він напевне, кровно знав, то це динаміку російської історії: його батько, вчений-природничник був сином селянина й закінчив німецький університет, від батька він чув Горація латиною. **Я** назавжди запам'ятала обличчя його діда на старовинній фотографії: надзвичайно розумне, зосереджене обличчя людини, зодягненої у вбрання городянина. Ця людина яскраво вираженого інтелектуального покликання народилася кріпаком! І в пам'яті самої крові прочинилася така життєва траєкторія: з кріпацтва - до геттингенського університету! Цей світ, який дивом зберігся, *свій* світ, що займав одну кімнату в московській комуналці, звісно не був музейною резервацією, то була фортеця, що перебувала в стані облоги². Думку про вірність - одну з магістральних ідей Аверинцева - було виношено ним і сплачено за неї від самого дитинства. У його випадку конформність до навколишнього суспільства (саме суспільства, а не "влади"), була не результатом незнання, як для більшості його ровесників, а свідомим зреченням уже відомого, того, що становило спадок. Тож подякуємо Богові, за те, що у дивного, самотнього, дуже ніякового - якщо вірити спогадам тих, хто рано познайомився із "Серьожею" - і хворобливого хлопчика якимсь-то чином вистачило снаги не зробити цього кроку. Зазвичай у таких випадках ми говоримо про "силу", але слід говорити про любов. Любов до того, що він *уже* знав, яка не дозволила йому прийняти те "причастя буйвола", про яке говорив Г. Бьоль.

Коли від середини 60-х років Аверинцев заговорив публічно, ми почули слово, котре не мусило, не мало права звучати у нашому просторі: все, що було схоже на те слово, здавалося, було винищене за покоління до того, ба навіть і на два покоління раніше. В тому слові все було супроти ймовірного: і, над усе - його прихильність і довіра до слухача, прихильність і довіра до предмета, про котрий він розмірковує.

Про багато імен, тем та концептів ми вперше почули саме від Аверинцева (і це не самі лише візантійські старожитності, а й думка XX століття - Юнг, Гессе, Бультман... усього не перелічиш!) Про те, що казали й до нього ми почули зовсім інше. Варто лише відкрити видання "Vita Nova" Данте 1965 року, (то була одна з перших зустрічей Аверинцева із широким читацьким загалом) й порівняти передмову, написану Н. Єліною - та коментар, укладений С.С. Аверинцевим та А.В. Михайловим. Книга молодого Данте була споряджена двома протилежними тлумаченнями - офіційним, до болю знайомим на початку та абсолютно немислимим, *правильним*, наприкінці! Дозволена мова могла у ті часи бути звернена лише до двох адресатів: до начальства, до ідейних наглядців (і саме тому "Vita Nova" була першим досвідом реалізму) - і до якоїсь "простої людини", для котрої все слід викладати якомога простіше, все "загальне", "не заумне" (саме тому сні, видіння та цитати зі Св. Письма малося на меті відкинути як зайву метафізику). Ніхто не ставився із таким презирством до власного народу, як ті, хто вели мову від імені "народу": "наш читач не зрозуміє!"

Мова Аверинцева була звернена до друзів, до людей, про яких він не знав заздалегідь, що "їм це не потрібно", "вони цього не зрозуміють". І саме тому, що він вийшов із довірою до невідготовлених людей (а я сама була людиною невідтовленою, для котрої кожне десяте слово у текстах Аверинцева було просто незнайомим), він і зробив їх тими, кому можна довіряти, з ким можна вести розмову. Ми почули звернення до світу, до читача, не спалюване зневірою та погордою - хворобливим самолюбством радянського "байстрюка", "нової людини", для якого все за межами власного гетто *чуже*. Голос спадкоємця величезної історії людської творчості, "високого племені людей". І то був голос розуміння, ("філологія - служба розуміння", за дефініцією Аверинцева) і хвали ("Похвальное слово филологии"), надруковане в часописі "Юность": серед жвавої балаканини у "молодіжному стилі", яким незвично *дорослим* бують тее слово!³⁾

Втім, не кожен настільки розкутий жест приносить успіх: скоріш за все у відповідь на нього можна почути те саме "надто складно!", агресивне небажання та відмову замислитись, тобто ту реакцію, на яку нашого читача напучували десятиліттями. Але Аверинцеву дивним чином це вдалося. Всі вщухли і почали дослухатися: нечисленні "колишні" - зі сльозами на очах (невже до нас повертається те, чому, здавалося, нема вороття?), численні "нові" - із захватом скіфа, що озирася Атени⁴. Аверинцев був наділений даром переконливості. По-перше, він мав неосяжні знання - а знання найгубіша радянська людина

поважала. Окрім того, Аверинцев був істинним ритором (до речі, у необхідності риторики для всякої гуманітарної праці він вбачав одне зі своїх розходжень із школою структуралізму). Він виробив абсолютно неповторну мову - за допомогою якої можна вести мову про високе, не впадаючи у ходульність. Він прекрасно відчував ситуацію повного занепаду бездоказового слова, слова-гасла, він знав спустошуючий досвід недовіри ХХ ст. Він знав про небезпечність монолога: правильно побудоване твердження передбачає, що того, хто виголошує, можна про щось спитати, перепитати про сказане. Автор має очікувати запитань і заперечень, і мусить перший ставити питання стосовно власних тверджень. Це один з основних риторичних принципів Аверинцева. У своїй новій риторичі він виходить із ситуації кризи моральної мови, кризи богословської мови, кризи ліричної мови у посткатастрофічному світі. Слово, котре він пропонує, передбачає радикальне заперечення і не намагається примусити мовчати того, хто йому не довіряє.

Це слово можна назвати *новою апологетикою*. Аверинцев веде свою мову про сенс і сенси, він захищає слово перед новим викликом часу: це, за його визначенням, вже не зневіра у всьому трансцендентному, як це було в класичному позитивізмі, а "зневіра у слові як такому, ворожість до Логосу". Він продовжує розмову про "ієрархічні апріорності" із "сучасною людиною", і воліє розпочинати все з чистого аркуша, без жодних апріорностей, і вже самий натяк на будь-які ієрархії в нього викликає огиду. Говорити переконливо з такою людиною можна лише за тієї умови, якщо приймати її позицію всерйоз, якщо визнавати її певну слухність: ті, хто з позиції "вічних цінностей" просто прикликають громи небесні на голови нігілістів, не говорять нічого. Це не слово, а "слова, слова, слова". Та й сама причетність їх до цих "вічних цінностей" цілком слушно ставиться під сумнів.

Новизна слова Аверинцева - і його думки, і його почуття, оскільки це одне й те ж (те, що у нас воістину *розуміє*, - то не розум, а "серце людське", як він говорив багато разів) - цю новизну не відчують ті, хто звик шукати нове на старих шляхах: саме там, де постмодернізм проголосив вичерпаність будь-якої новизни (і в цьому він абсолютно правий). *Іншу новизну* Аверинцев віднаходить там, де менш чутливий погляд бачить лише рутинний консерватизм. Наприклад, в одній зі своїх пізніх робіт - про Анну Ахматову, "найнеоригінальнішого" із зовнішньої точки зору, "найне-дивнішого" поета Срібного Віку - Аверинцев відмічає цю радикальну новизну, яка вирізняє її "бідну" поетику з-посеред "багатих" поетик її доби: новизну "хорової

СЛОВО АВЕРИНЦЕВА

особистості", інакше кажучи - "церковної особистості", яка у будь-якому, хай навіть найприватнішому своєму переживанні пов'язана із певним "ми" ("Все мы грешники, все мы блудницы»). Це новизна не окремих форм, не окремих "ідей" (тут, справді, після всіх формальних революцій і "змін парадигм" шукати чогось нового справді марно!) - це забута новизна не-самотнього у своїй глибині самовідчуття, посеред давно замкненого у свій "абсолютно індивідуальний досвід" європейської культури людності.

Тепер ми переходимо до міркування про другу тезу Вітторіо Страда: його тезу про оновлення російської культури, що здійснилося через Сергія Аверинцева. Так, Аверинцев прийшов у здичавіле радянське суспільство з величезним спадком Срібного Віку, який він пізнав змалку, зі свого дому, продумав і вивірів. Але він не просто видобув ці скарби із забуття й поділився ними з його зубожілими духом сучасниками. Він *відповів* Срібному Вікові, останній епосі вільного російського слова.

Як відомо всім. Срібний Вік було жорстоко обірвано, його просто "закрили", вислали на "філософському пароплаві", викреслили з підручників історії та літератури. Його духовні завдання лише тепер, і дуже ніяково, починає згадувати церковна історія. Це багатюща і хвилююча доба, час передчуттів і здогадок, часто тьмяних, а часом і темних, нібито лишилася без продовження та без відповіді.

Звісно, це не зовсім так. Срібному віку відповідали на батьківщині, нечисленні його учасники, яким судилося вижити (Ахматова, Мандельштам, Пастернак) самою своєю творчістю радянських часів. Про це, у зв'язку зі смертю Ахматової отець Олександр Шмеман сказав: "В особі Ахматової Срібний Вік знайшов свою останню правду: правду совісті. "Його продовжив і доповнив досвід гнаного Православ'я. Його осмислювали і переос-мислювали, з ним сперечалися мислителі Російського Зарубіжжя, доповнюючи його іншою останньою правдою - правдою тверезості та нової скромності (Вл. Ходасевич, пізній Вяч. Іванов).

Проте, все ж найповнішою та стереоскопічною відповіддю Срібному Віку - і, відповідно, усій традиції вільної російської культури, котра на ньому обірвалася - мені видається слово Аверинцева. Совість і тверезість, витримка й остаточне звільнення від російського ізоляціонізму⁵, та увага до іншого - ось "останні межі", котрими Аверинцев, спадкоємець гнаної культури та гнаної віри доповнив натхнення початку століття. Він доповнив його політичну (в античному сенсі політичного) думку любов'ю до міри, до закону.

СЛОВО АВЕРИНЦЕВА

у тому, що Бог благословляє освіту, що інтелектуальні дари даються нам від Бога і що творчість - це вид служіння Йому. Просвіта, яку ніс із собою Аверинцев⁶, була водночас просвітою культурною - і просвітою духовною, вона була "Світлом Хрис-товим", що осягає людське земне життя та все вище у цьому житті, інтелектуальну і духовну творчість. Відродження російської культури було водночас культурним і церковним відродженням - в сучасній Європі такого просто не можна собі уявити! Те, що виявилось можливим у нас, справдилось через те, що і те й те підпадало офіційному викоріненню⁷. У всьому цьому віяло одне натхнення, і поетичний рядок провіщав причетність до таїни буття. Так, і це минулося. Церковність, здається, менш за все зацікавлена тепер у мистецтві та вільному мисленні - а ті, у свою чергу, відпочуються в бік дедалі радикальнішого секуляризму. А "культура", яка завдяки Аверинцеву знову набула свого початкового значення - "виращування": виховання людини, як землі, котра зможе вдячно приймати зерна Слова - ця "культура" перетворилася на недолугий шкільний предмет - "культурологію".

Але цим епізодом на відкритті Залу релігійної літератури я хочу сказати, власне, не про прозорливість Аверинцева, а про його загальний герменевтичний метод. Про метод *мудрості* - біблійної Софії Премудрості Божої, котрій він присвятив стільки чудових міркувань, і про яку сказано, що вона є "дух людинолюбний". Про парадоксальну якість цієї премудрості, водночас глибинної, сердечної залученості в те, що відбувається, - і тверезої відстороненості від нього. Саме ця мудрість відповідає співрозмовникам Аверинцева - давнім авторам і безпосереднім попередникам - досвідом двадцятого століття, його стражданням і терпінням і новим знанням про те, як обирається вірність. У цьому, якщо узагальнити, я і вбачаю відповідь Аверинцева на запит часу та традиції, його нове слово, яке продовжує традицію "здорової російської думки"⁸

"Поки ми зводимо мости над ріками невігластва, вони міняють русла", гірко зауважив Аверинцев. При новому повороті "рік невігластва" (уявлення про нього дає цитований мною некролог), через здичавілу німоту й неспроможність - вдаватися до такої найдикішої балаканини, мости Аверинцева вочевидь лишаяються незадіяними. Його слово було наділене силою пробуджувати від глухого невігластва, - не лише інтелектуального, а й сердечного невігластва - радянську "нову людину". Пострадянську "нову людину", у її скам'янілому невимушеному цинізмі це слово, вочевидь, не зачіпає. Втім, як ми чули від нього самого, історія

закінчувалася вже багато разів. І це минеться. "Але ж ми не маємо права на відчай, чи не так? - говорив Аверинцев, - якщо ми вже взяли. Якщо ми дали слово" . Чи не ви написали:

Мы выпьем за верность до гроба:
за гробом неверности нет.

Переклав з російської Володимир ВЕРЛОКА

¹ У дивовижному і при тому типовому для актуального журналізму зухвалому та недбалому стилі, некролог, підписаний "Відділом Культури" "Независимой газеты" стверджує: "А якщо просто сказати, що помер Аверинцев, у більшості це повідомлення не викличе ніякого душевного щему, бо Аверинцев не був мислителем для всіх і людиною для всіх (!)...НГ, 25 лютого 2004 г.

² Якось Аверинцев розповідав, що одного разу хтось із гостей його батьків завів мову про патріотизм. Йому було чотирнадцять років. Він відчинив двері і, показуючи на поріг у загальний коридор, закричав: "Ось кордон моєї батьківщини. Відверто кажучи, я позаздрила йому: на його батьківщині жили його мати та батько. Кордон моєї батьківщини в чотирнадцять літ збігався із могою шкірою.

³ Власне кажучи *зріле* слово, як значущий компонент культури зникло не лише в нас: у всій європейській культурі XX ст. панує голос ображеного та роздратованого підлітка.

⁴ Цю найдраматичнішу історію вже цитований некролог "Відділу культури" підсумовує наступним чином: "Цікаво, що слава прийшла до Аверинцева завдяки до перебудови". Знаком оцінку тут можна відмітити кожне слово: і "цікаво", і "слава", і "прийшла"...

⁵ Про "вселенську чужність" Аверинцева годі й говорити. Та, окрім того звичайного, власне європейського значення, котре ми маємо на увазі, ведучи мову про "вселенське", яке відкривається еліпсизмом, у випадку Аверинцева слід додати іще одну величезну традицію. Як пам'ятають ті, хто його знав, Сергій Сергійович називав себе "середземноморським почвенником". "Середземномор'я" включає в себе Агени та Єрусалим. Коли на панахиді співали про упокоєння спочилого "у лоні Авраамовім", я раптом відчула, що стосовно Аверинцева цей вираз набуває абсолютно особливого сенсу. Так, він любив це "лоно" не так, як це робить кожен християнин: його заглиблення у старозавітну традицію, та й у стихію середньовічного юдаїзму було абсолютно незвичайним, нечуваним для людини російської культури. Я вже не кажу про те, що конфесійний ізоляціонізм, якого так і не змогли позбутися найвільніші з наших духовних людей, був для Аверинцева чужим і ворожим. Він знав і давав відчуття сили і красу традиції західного християнства, католицького та протестантського. За межами іудео-християнського ґрунту його культурне громадянство не виходило: далекосхідні й мусульманські теми його ніколи не приваблювали, хіба що у гетьманському пастиші "Західно-Східного Дивану".

⁶ Просвітництво, безперечно, було його покликанням. Якось, зіткнувшись на вулиці Горького, ми зупинилися і Сергій Сергійович почав розповідати про свої новітні розвідки арамейського субстрату Нового Завіту. Озираючи людей навколо, що поспішали врізнобіч він вигукнув: "Мені всім, всім їм хочеться це розповісти!"

⁷ Цитований *Відділ культури* цього не знає. Він вважає, що "в радянські роки ці поняття (глибокої релігійності та високої науковості) були безумовно розведені, і протиставлені одна одній. Повірте старим людям: і те і те "поняття" — а до того ж іще третє — натхненного мистецтва, — каралося тією самою мірою.

⁸ Конкретніше я намагалася розкрити позицію Аверинцева у статті "Міркування про метод" НЛЮ 27, 1997.